

ДУМКИ ПРО НЕВМОТИВОВАНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ТЕРМІНА «ПОНЯТТЯ» НА ПОЗНАКУ ОДИНИЦІ

© Моргунок В. С., 2012

У статті обґрунтовано невмотивованість українського терміна «поняття» на позначку одиниці думки й запропоновано вживати замість нього цілком умотивований, давно оприлюднений, але зрепресований під час лігвоциду термін «утямок».

Ключові слова: українська мова, поняття, утямок, вмотивованість терміна, наслідок події, виознака, слововжиток.

The paper presents the proof that there is no ground to use the Ukrainian term «ponyattya» (concept) in the sense of a thought unit and, instead of this, it is suggested to use the term «utyamok» (concept), which is well grounded and publicized long ago but repressed during the linguocide.

Keywords: Ukrainian language, notion, concept, well-grounded term, event effect, definition, word usage

*«Та як-не-як, а з поняттям треба нам покінчити...»
Василь Сімович [1, с. 45; 2, с. 270]*

Суть проблеми полягає в невмотивованості українського терміна *поняття*, що його часто вживають у сучасних наукових творах на позначку одиниці думки. Це можна пояснити такими двома фактами:

- 1) віддієслівний іменник *поняття* на позначку одиниці думки не має значинного (семантичного) зв'язку з українським дієсловом *поняти*, від якого його утворено, проте, має його з російським дієсловом *понять*;
- 2) віддієслівний іменник *поняття*, утворений від українського дієслова *поняти*, відповідно до своєї будови й вимог стандартів [3; 4] має означати ту саму подію, що її означає дієслово *поняти*.

Аналіз публікацій і результатів досліджень щодо порушеного питання

Василь Сімович [1, с. 44–45] пояснює все просто: «виходячи з того, що в нас немає слова *понимати*, я вже тоді геть чисто викинув був із ужитку в нашій школі в Чернівцях слов.- рос.- польск. *поняття*, замінивши його словом *тямка*, й замітив, що дехто прийняв і вживає цей термін. Слово це не нове, відоме в літературі, хоч вигляд його в різних авторів різний».

Так само термін *тямка* замість *поняття* вживав у своїх творах визначний український мовознавець, професор, провідний діяч у нормуванні української літературної мови 1917–1931 рр, фактичний редактор остаточного тексту «Українського правопису» 1927 р. Олекса Синявський: «Не устаткований іще як слід правопис, не скрізь зовсім одноманітна морфологія, не вповні визначена синтакса, не цілком однакові, а то й цілком не однакові терміни для сили силенної тямок наукового значіння» [5, с. VII]; «Певні, визначені тямки [поняття] повинні мати певний точний знак – слово...» [5, с. 120].

Мені відома лише одна публікація Д. Задорожного [6], цілком присвячена порушеному питанню. Її автор, докладно заналізувавши кілька відомих словників, зокрема Б. Грінченка [7], В. Даля [8] та ін., щодо того, чим відрізняється значіння українського слова *поняти* від російського слова *понять*, робить не зовсім точний висновок про те, що слово *поняття* з'явилося у словнику [9] як наслідок зреалізування політики «злиття мов», що її впроваджував більшовицький режим СРСР стосовно української мови – такий собі витвір «кабінетного» словотворення». На думку Д. Задорожного, *поняття* не є питома українське слово, а – це невдала калька з російського слова *понятие*.

Отже, згадані автори, викладаючи свої висновки щодо цілком слушно порушеної проблеми, висловилися трохи неточно, стверджуючи, що «в нас немає слова *понимати*» [1, с. 44] і що «*поняття* не є питома українське слово» [6, с. 7]. Такі слова українська мова має, див.: *понимати* (*понімати*) [7, т. 3, с. 311; 10, с. 700; 11, т. 7, с. 163]; *поняте* (*поняття*) [10, с. 701; 12, с. 195]. Слово *поняття* у вигляді словосполучення *вони поняття не мають* уживала навіть Леся Українка (1871–1913 рр) [11, т. 7, с. 168]. Як бачимо, ці слова зафіксовано в українських словниках, виданих як у Західній Україні, що була в складі Австро-Угорщини, так і в Радянській Україні, ще до початку реалізування політики «злиття мов», яке розпочалося 1933 року після опублікування статті А. Хвилі [13].

Але я впевнений, що автори мали на увазі трохи інше ніж те, що написали, бо варто після слова *понимати* додати «в значині російського *понимать*» і слова В. Сімовича стануть цілком правдивими. А якщо так само уточнити слова Д. Задорожного: «слово *поняття* в значині російського *понятие* не є питома українське», то і тут матимемо правду.

Мета статті – обґрунтувати невмотивованість терміна «поняття» на позначку одиниці думки й запропонувати іншого терміна, що відповідав би вимогам національних стандартів.

Певною мірою автори висловилися неточно через те, що плутають «слово *поняття*» з «об'єктом *поняття*». Тому надалі слово називатимемо словом, а «об'єкт *поняття*» – одиницею думки або значиною. Зауважмо, що питання не в тому, є такі слова в українській мові, чи нема, бо вони є і вони питома українські, а в тому, що саме (які одиниці думки) ці слова в українській мові означають або мусять означати. А точніше – чи варто словом *поняття* називати речі, подані в державних стандартах України (ДСТУ) та у Словнику української мови (СУМ) такими виозначками¹ (дефініціями):

- будь-яка одиниця думки [14, п. 4.1.1.3];
- одиниця думки, встановлена на підставі забстрагування властивостей, спільних для певної сукупності об'єктів [15, п. 4.1];
- результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності [11, т. 7, с. 168];

Слово *поняття* – це віддіслівний іменник, утворений від дієслова доконаного виду *поняти*, тому в українській мові він насамперед мусить означати те саме, що й дієслово – подію. А дієслово *поняти* означає такі події [7, т. 3, с. 311; 11, т. 7, с. 7]:

- осягнути (охопити, захопити, покрити, сповнити) собою кого- що-небудь;
- зловити, схопити;
- узяти за жінку;
- у словосполученні «поняти віри» – повірити.

Одразу зауважу на слові «собою» в першому витлумку. Отже, «собою», а не чимсь іншим, наприклад, розумом.

А тепер зазначу, що в СУМі немає справді українського витлумку, що мав би стояти перший у статті *поняття* – «подія за знач. *поняти* (*пойняти*)», себто – «осягнення, охоплення, покриття, сповнення собою чого-небудь». Адже в словнику [9, т. 3, с. 322] подано «**Поимание** – (*водою*) *поняття* (-ття)». Тому слово *поняття* в такій значині на позначку події можна було б часом ужити, наприклад, так: «Через *поняття* водою левади, сіно намокло». Чому такого витлумку немає в СУМі?

Бо словника [9] зрепресували, а в російських словниках такого нема. Російське слово *понятие* означає тільки те, що зазначено в російських словниках. А українське слово *поняття*, згідно з СУМом, означає те саме, що російське *понятие*, і виходить, не означає те, що означає українське *поняти*, від якого воно походить. А отже, *поняття* відірване від української мови й слугує українськуватою наліпкою на російське *понятие*. Таких наліпок у сучасній українській мові маємо безліч. Невелику частину з них подано в Додатку Д до стандарту [4, с. 43–96]. Наявність значної кількості таких наліпок становить основну ознаку «радянського діалекту української мови»², структура речень, словосполук, а часом і слів якого – російська, а лексика – українськувата (зовнішнім виглядом українська, а змістом російська) й уживана за російським взірцем слововживання. Переважну більшість наліпок створено в радянський період, але є винятки до яких належить слово *поняття*. Бо зросійщування української мови, але в значно менших обсягах, почалося ще до того, як було створено російську мову, – від упровадження церковнослов'янської мови як офіційної в Україні-Русі, від якої безпосередньо пізніше постала російська.

На спотворення значини слова *поняття* вплинула також і польська мова, бо польською як і церковнослов'янською та російською слово *rojąć* (*по ти, понять*) – осягнути розумом, а *rojęcie* (*по тіє, понятие*) – результат осягнення розумом. До речі, *jąć, jęc, т, нят і йнят* – це варіанти того самого кореня. Мушу сказати, що іменника *по тіє* в словниках церковнослов'янської мови не виявив, бо, напевно, його немає у Святому Письмі, але він цілком природний, як і будь-який віддієслівний іменник, утворений за допомогою суфіксів *-ніє (-тіє)* від дієслова і в ужиткових текстах його, напевно, вживали, бо де б він узявся в російській мові. Тож, сказане стосовно церковнослов'янських *по тіє (пон тіє)* треба вважати припущенням. А от у словнику староукраїнської мови [17, т. 2, с. 193,], як і в СУМі та в словнику Б. Грінченка, слова *пон ти, пон ть, пояти* не означають «осягнути розумом», а лише – «взяти». Отже можна впевнено сказати, що українське дієслово *поняти (пойняти)* принаймні від XIV ст. і донині «осягнути розумом» не означало. А іменник *поняття* набув зв'язку з мисленням окремо від дієслова *поняти* під потрійним тиском зазначених мов і напевно насамперед у популярній у народі словосполучі «*поняття не мати*», яку ще й досі селяни на Черкащині вживають у значині «не бути пойнятим (не перейматися)». Наприклад речення: «Я його гукаю, а він поняття не має» значить: «Я його гукаю, та це його не поймає». І ще: «Усі вже жнуть, а я й поняття не маю» – «Усі вже жнуть, а я й не переймаюсь». Таке вживання слова *поняття* цілком узгоджене із значиною українського дієслова *поняти*, бо воно означає «*зайняти (пойняти) собою*». А згодом словосполучі «*поняття не мати*» надають ще й польського та російського змісту «нічого не тямити». Саме такий штамп народного походження із чужим змістом ужила Леся Українка та й не лише вона. Тому і з'явилося українське *понятє* в словнику Желехівського [10] під впливом польської та в інших – під впливом російської в значині висліду осягнення розумом. Тож коли почався лінгвоцид [13], слово *поняття* остаточно затверджено як наліпку на російське *поняття*. А інші відповідники скасовано через «непотрібність». Бо головна вимога до наліпок – зовнішня схожість з російським словом.

Але нині термін «поняття» не відповідає вимогам національних стандартів, бо суперечить першому головному правилу слововживання: «Усі мовні засоби треба вживати відповідно до їхньої прямої (основної) призначеності» [4, с. 11; 18, с. 12, п. 5.1.1]. А пряма призначеність віддієслівного іменника *поняття*, утвореного від дієслова доконаного виду *поняти*, – означати ту саму подію, що й дієслово, від якого його утворено.

А також термін *поняття* не відповідає четвертому головному правилу слововживання: «Слова треба вживати так, щоб формальний зв'язок між ними був узгоджений з логічним зв'язком

¹ Термін *виознака* обгрунтовано в [16] і вжито в публікаціях [4; 19; 20] та ин.

² Цей діалект можна ще назвати «російська українська мова», «українська мова російськомовного способу мислення», «українська мова російськомовного населення» тощо.

між утямками, позначуваними цими словами» [4, с. 11], бо його формальний зв'язок з дієсловом *поняти* не узгоджений із логічним (семантичним), точніше – його зовсім немає.

Отже, «одиниця думки» – це наслідок (вислід) осягнення розумом (зрозуміння, утямлення) суті якогось об'єкта. За класифікацією дійових утямків [4, с. 6–8; 17, с. 50–51], цей утямок належить до класу «наслідків події». Терміни виходять найкраще усистемлені, якщо назва «наслідку події» походить від назви «події». До цього закликає четверте головне правило слововживання [4, с. 11].

У нашому випадку назву «події» можна передати словами *зрозуміти* (зрозуміння) або *утямити* (утямлення), а назву «наслідку події» – словами *зрозумок* або *утямок*. Якщо перше – явний новотвір, то друге – *утямок* (*втямок*) зафіксовано в словнику [9, т. 3, с. 364] з посилкою на І. Нечуя-Левицького:

Понятіе – розуміння, пoняття, т'яма, утямок (-мку), т'ямок (-мкú). *Национальные -тия* – національні розуміння. *Абстрактные -тия* – умозірні, абстрактні розуміння. *Счастье -тие индивидуальное* – щастя – розуміння індивідуальне. *Два великие -тия смерти и любви* – два великі тямки – смерті і любові (Конис.). *Высокие -тия добра и правды* – високі втямки добра і правди (Неч.-Лев.). *-тия не имеет* – т'ями не має; не т'ямить. *Ложное -тие* – фальшіва т'яма.

Словом *тяма* треба позначати те, завдяки чому людина здатна щось *утямити*. Так само, як *розум* – те, завдяки чому людина здатна *зрозуміти*. Що не суперечить СУМові [11, т. 10, с. 345]. А *тямка* – зменшене від *тяма*.

Пропозиція Д. Задорожного [6] запровадити замість терміна *поняття* слово латинського походження *концепт* суперечить другому головному правилу слововживання національних стандартів: «За наявності двох рівнозначних слів: чужомовного походження й українського, треба вживати українське» [4, с. 11; 18, с. 13, п. 5.1.5].

Висновки

1) В українській мові є дієслова *понімáти* (*поймáти*), *поня́ти* (*пойня́ти*) й відповідні віддієслівні іменники *понімáння* (*поймáння*), *поня́ття* (*пойня́ття*) і вони означають:

понімáти (*поймáти*) – дію «осягати (охоплювати, покривати, сповнювати) собою кого- що- небудь»;

понімáння (*поймáння*) – ту саму дію, що і *понімáти* (*поймáти*);

поня́ти (*пойня́ти*) – факт (подію) перейдення певного етапу в перебігу дії *понімáти* (*поймáти*);

поня́ття (*пойня́ття*) – ту саму подію, що й *поня́ти* (*пойня́ти*).

2) В українській мові є дієслова *утя́млювати*, *утя́мити* й відповідні віддієслівні іменники *утя́млювання*, *утя́млення*, *утямок* і вони означають:

утя́млювати – дію «осягати, узагальнювати й зафіксувати розумом суть, зміст чогось»;

утя́млювання – ту саму дію, що й *утя́млювати*;

утя́мити – факт (подію) перейдення певного етапу в перебігу дії *утя́млювання*;

утя́млення – ту саму подію, що й *утя́мити*;

утямок – наслідок події *утя́мити* (*утя́млення*) – суть, зміст чогось, осягнений узагальнений і зафіксований розумом.

3) Термін *утямок* на позначку одиниці думки, що його вживав І. Нечуй-Левицький, цілком відповідає усім вимогам національних стандартів і духові української мови. Додам, що слово *утямок* як похідник від *утя́мити* краще підходить на роль потрібного терміна, ніж *зрозумок*, бо дієслово *утя́мити* охоплює «осягнути розумом (*зрозуміти*)» та ще й має відтінок «узагальнити й запам'ятати». Через це його застосовано в стандарті [4] і вжито в сучасних публікаціях [19; 20] та ин.

1. Сімович В. На теми мови / В. Сімович. – Прага-Берлін : Вид-во «Нова Україна», 1924. – 50 с.
2. Сімович В. На теми мови. / В. Сімович // Праці в двох томах. Том 1: Мовознавство / [Упорядкування і передмова Людмили Ткач]. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2005. – 520 с.
3. Термінологія. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. ДСТУ 3966-2000. – [Чинний

від 2001-01-01]. – К. : Держстандарт України, 2000. – 32 с. – (Національний стандарт України).

4. Культура аудиторного мовлення. Ч. 1. Слововживання відповідно до українськомовного способу мислення. Ст. ДА 10.003 – 2011. – [Чинний від 2011-07-01]. – К. : НАКККиМ, 2011. – 91 с. – Режим доступу: http://ukrlife.org/main/minerva/cultura_movlennya.html; <http://pyatka.in.ua/>.

5. Синявський О. Порадник української мови / О. Синявський. – Х.–Берлін–Нью-Йорк : Українсько-американське вид-во «Космос», 1922. – 150 с. – Режим доступу: <http://diasporiana.org.ua/movoznavstvo/416-sinyavskiy-o-poradnik-ukrayinskoji-movi/>.

6. Задорожний Д. В. «Поняття»: відповідник чи невдала калька? / Задорожний Д. В. – «П'ятка», 2012. – 9 с. – Режим доступу: http://pyatka.in.ua/index.php?option=com_dostan&task=cat_view&gid=85&Itemid=151.

7. Словарь української мови: у 4 т. / [Упоряд. Б. Грінченко]. – К., 1907–1909. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/>.

8. Толковий словарь живого великорусскаго языка Владимира Даля. Третье издание. – С.-Петербург–Москва : Издание т-ва В. О. Вольфъ., 1907. – 1782 с. – Режим доступу: <http://www.agape-biblia.org/books/Book05/index.htm>.

9. Російсько-український словник [ред. Кримський А., Єфремов С.]. т. 1 – К. : Червоний шлях, 1924; тт 2, 3. – К. : ДВУ, 1929–1933 (РУС); Режим доступу: <http://r2u.org.ua>.

10. Желеховський Є. Малоруско-німецький словар: у 2 т. / Є. Желеховський і С. Недільський. – Л. : 3 друкарні тов. им. Шевченка, 1886.

11. Словник української мови: в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/>.

12. Російсько-український словник правничої мови / Українська Академія наук. Збірник історично-філологічного відділу № 41. – К., 1926. – 318 с. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/>.

13. Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті / А. Хвиля // Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали. [За редакцією Л. Масенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська акад.», 2005. – С. 113–132.

14. Базові поняття. Терміни та визначення. ДСТУ 2392-94. – К. : Держстандарт України, 1994. – 41 с. – (Державний стандарт України).

15. Термінологія. Визначення основних понять. ДСТУ 3325-96. – К. : Держстандарт України, 1996. – 62 с. – (Державний стандарт України).

16. Пиенична Л. Визначення чи означення (який має бути український відповідник термінові дефініція) / Пиенична Л., Моргунок В. // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». – 2000. – № 402. – С 45–46.

17. Словник староукраїнської мови у 2 тт – К. : Наук. думка, 1978.

18. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів (ISO/IEC Directives, part 2, 2001, NEQ). ДСТУ 1.5:2003. – [Чинний від 2003-07-01]. – К. : Держстандарт України, 2003. – 128 с. – (Державний стандарт України).

19. Моргунок В. Терміни та виозначення дійових (процесових) утямків / В. Моргунок, Л. Пиенична, В. Шевченко // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології». – 2010. – № 676. – С. 49–56. – Режим доступу: http://lp.edu.ua/tc.terminology/TK_Wisnyk676/TK_wisnyk676_morhun'uk_pshenychna_shevchenko.htm.

20. Пиенична Л. Англійсько-український глосарій: українські мовні засоби на позначення утямків сфери інформаційних технологій / Л. Пиенична, В. Шевченко, Н. Шишкіна // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : Серія «Проблеми української термінології» – 2010. – № 676. – С. 111–116.